

ПРОФ. О. МИЦЮК.

PROF. O. MITZIOUK.

18. II. 19

ПЬЄР ПРУДОН.

(PIERRE JOSEPH PROUDHON).

Окремий відбиток
з Ювілейного Збірника
в честь професора
С. Дністрянського.

П Р А Г А.

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ.

ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ.

1923.

Проф. О. Мицюк.

ПЬЕР ПРУДОН.

(PROF. MITZIOUK: PIERRE JOSEPH PROUDHON.)

Визначний економіст Прудон, по своєму світогляду, з одного боку, схилився до соціалізму, хоч ніхто до нього так не розкритикував утопічного соціалізму, як він; а з другого, він хоч і не може бути названий батьком анархізму, але сам себе називав і був анархістом, який безперечно більше ніж хто інший, посприяв його спопуляризуванню.

Анархістичні ідеали, як стверджує ліпший історик соціалізму Г. Адлер (див. *Geschichte des Socialismus und Kommunismus* 1899), можна спіткати в усіх епохах; їх сліди можна знайти навіть у грецькій філософії.

XIX-ий вік мав кількох помітних анархістів перед Прудоном. З них англієць Годвін (1756—1836) во імя загального добра, як найвищого нашого закону: а) відкидав всяке право взагалі, не визнаючи його ані за яких умов часу й простору; б) відкидаючи право, він відкидає і державу, як правну установу, що протирічить загальному добру, пропонуючи натомісьць дружелюбне співжиття всіх людей на основі їх власних законів; в) відповідно до свого погляду на право, він неминуче й категорично, без винятків, одкидає й власність, замісьць якої мусить стати розподілення багатств з погляду вимог загального добра.¹⁾

Одночасно з французом-анархістом Прудоном, жив і творив німець анархіст Каспар Шмідт (1806—1856) з Баварії, що в 1845 році під прибраним імям Макса Штірнера видав працю: „*Der Einzige und sein Eigentum*“, тоб-то „Єдиний та його власність.“ В той час, як утілітарісти, бентамісти, зробили щастя найбільшій маси людських істот підставою для своєї моралі, багато анархістів, починаючи з допіро згаданого Годвіна, вірять лише в розум і самоозначення вільної особи, прагнуть, щоб „дефаталізувати особу й історичний процес“ (вираз Міклашевського, *Історія політ. економ.*,

¹⁾ Дивись його двохтомову працю: „*An enquiry concerning political justice and its influence on general virtue and happiness*“. (1793 p.)

ст. 380). Не всі анархісти іррелігійні, але Штірнер уславився, як перший „іммораліста“. Між радикальними напрямками свого часу, Штірнер бачив побожну пошану до таких розумінь, як людскість, суспільство, правда, добро, що, на його гадку, були перестарілими абстракціями, так само нереальними, як божества Олімпу, або упирі, що полохають жахливу дитячу уяву. Єдиною реальністю, гадає він, єсть наше власне „я“ — іншої не знаємо. Кожда індивідуальність — незалежна й окрема сила, а найвищим законом для неї єсть її особистий інтерес. Що-до цих останніх, то по Штірнеру, „всі інтереси законні... під умовою, що мають досить сили“. „Тигр, що нападає на мене, має слухність, а я, обороняючись од нападу, маю так само слухність.“ „Хто має силу, той має й право; хто не має сили, не має і права.“ („Einzig“ ... вид. 1901 р., стор. 195).

З огляду особистого інтересу кожного, без жадних обмежень в просторі й часу, право відкидається; замість його в майбутньому особисте добро буде для всіх законом. Через те, що єдиною реальністю єсть моє індивідуальне „я“, всі колективи, як держава, суспільство, народ, родина, що те „я“ обмежують і хочуть запрягти собі на службу, відпадають. У відношенню до мене мають вони лише такий авторитет, який їм визнаю я сам; з хвилі-ж, коли я перестану їх визнавати, вони гублять яку-будь силу що до мене, і тоді роблюся я справді вільним. „Маю право повалити Зевса, Іегову, Бога, то-що, коли тільки можу це вчинити. Маю право замордувати, як що тільки сам собі не забороню того... Я вважаю це своїм правом; по-за мною самим право не існує... Можливо, що це не подобається іншим. То їх діло, не моє, — можуть вони боронитися.“ (Там же, ст. 193—194.) Одкинувши разом з правом правну установу, що зветься державою, Штірнер так само категорично відкидає й правний інститут власності; добро кожної людини вимагає розподілу багатств на основі її власних законів... Робітникам, що скаржуться на визиск, голоті, позбавленій всякої власності, по думці Штірнера, лишається один шлях: признати собі самим доти бракуєче їм право та взяти собі власність, що їм потрібна. „Щоб побороти злидні... егоїзм... не кажи: чекай, аж поки доброзичливі уряди... щось подарують... але: „хапай та бери собі, що тобі потрібне“. (Там же, ст. 255.) Земля... належить тому, хто потрапить її взяти, або тому, хто не дасть її відібрати у себе. Якщо хто зуміє її собі присвоїти, то належить йому не тільки земля, але й право на неї (там же, ст. 195.) В протилежність до пізніших анархістів — Прудона, Бакуніна, Кропоткіна, — Штірнер вважає, що тільки індивід — єдина реальність, а суспільство — щось нереальне. Окрім того, ці пізніші анархісти будують свою індивідуалістичну мораль на принципі абсолютної справедливості, тоді як Штірнер будує її на принципі

егоїзму, як основному двигуні людської природи. „Для егоїста, каже він, не існують остільки високих і абсолютних об'єктів, щоб примусити його поклонятися їм, жити виключно для них і жертвувати собою ради них. Любов егоїста впливає з його вигід, розвивається й закінчується в межах його особистих інтересів.“

Схожі до Штірнерових гадок висловлював потім геніяльний Ніцше, але в той час, як праця Штірнера має значіння суспільне й політичне, Ніцше — майже виключно філософ і мораліст і, як такий, стоїть по-за обсягом нашої дисципліни. Правда, у Штірнера були й прямі послідовники його анархічних ідей; досить назвати, наприклад, Текера, що написав твір під назвою „Замість книги, написано людиною занадто зайнятою, аби написати книгу;“ але ми не працюємо зараз над історією анархізму, щоб на тому довше спинятися. Зазначивши наперед, що досить розповсюджений погляд, ніби анархізм єсть лише дальший, найбільше крайній розвиток ідеї соціалізму — погляд по суті своїй абсолютно безпідставний, що буде завжди впливати само собою з характеристики анархізму й соціалізму, — ми звертаємось до самого Прудона.

Як і Фур'є, П'єр Жозеф Прудон (1809—1865) родився в французькому місті Безансоні. Його батько був пивоваром, що не хотів свого виробу продавати дорожче собівартості і тому, пише потім Прудон, „мій працьовитий татусь жив, як бідолаха, вмер бідняком і полишив дітей бідними“; а всі предки — мужичого роду. Підчас революції 1848 року Прудону довелося виступати проти одного депутата, що похвалився знатністю роду, і Прудон з трибуни Національного Зібрання гордо заявив: „В мене 14 предків-мужиків. Назвіть мені хоч одну родину, що мала-б більше гідних предків.“ В цьому мужицькому походженні з країни дрібного селянства, якою досі єсть Франція, полягає корінь ідеології Прудона. З юнацтва Прудон мусів перебиватися на власну руку: був наборщиком, коректором, господарем друкарні, в 1848 р. депутатом, літератором, управителем справами одної фірми... Систематичної освіти він не дістав, але з праць помітно його знайомство з Кантом, Гегелем, Фейєрбахом, Гетчесоном, Сен-Сімоном і О. Контом; самоуком він довів свої знання до найвищого по тих часах рівня. Коли Прудону було 31 рік, він пише на тему, задану Академією, свою першу працю: „Qu'est-ce que la propriété?“ („Що таке власність?“ 1840 р.). Його вираз, що „La propriété c'est le vol“ — „власність — то крадіж“, — сприяє уславленню автора серед широкої публіки економістів і соціалістів. „Не можна“, — писав в 1841 р. до Прудона Блянкі, — „мати до людини більшої пошани, ніж я маю до вас.“ З ним шукає знайомства Карл Маркс. В 1843—44 роках Прудон з Марксом приятелюють, провадять цілі ночі в наукових суперечках. Тим часом в 1846 році виходить сама цінна наукова праця Прудона — „Système des contradic-

tions économiques ou Philosophie de la Misère“. — (Економічні протиріччя або філософія злиднів). З'ясовується велике розходження поглядів обох приятелів, і Маркс, перефразовуючи заголовок праці Прудона, випускає свою книжку під назвою „Misère de la Philosophie“, в якій накидається на свого попереднього друга з невгамовано-пристрастною критикою. Прудон, впевнений в собі, на сю брошюру Маркса не бажає навіть відповідати, заявивши в одному приватному листі, що в ній переплелися „брехня, плягіат і нерозуміння“. Приватну власність Прудон уважав за джерело усіх вад сучасного ладу; її він розкритиковує насамперед. Але перед ним, або й за його життя, уже були пропоновані, а почасти й випробовані способи перетворення існуючого ладу Овеном, Сен-Сімоністами, Фур'є, Кабе, Луї-Бланом, — соціалістами та комуністами. В тих способах Прудон не вбачає виходу і по черзі так само звертає він свою гостру критику й на тогочасний соціалізм. Він вже переходив до шукання, в який спосіб погодити між собою протидіючі в капіталістичнім суспільстві сили, коли вибухає революція 1848 року, і Прудон, байдужий до політичних питань, втягується до соціального руху, стає депутатом Національного Зібрання, депутатом того, по виразу Герцена, „міщанського вертепу“, де Прудону, без сумніву, не було місця. (Герцен. „Былое и думы“, т. IV, 1921 р. стор. 54—55). „Я подаю свій голос проти вашої конституції не через те, що вона — кепська, але тому, що вона — конституція“, — заявив один раз в Національному Зібранні анархіст Прудон (там же, стор. 55). Незалежність думки, непошана до загально-визнаних кумирів, нанесення ударів з однаковою жорстокістю направо й наліво, викликали до Прудона ворожнечу всіх партій. На одну з його промов лава депутатів кричала: „Промовця в дім божевільних!“ З приводу фінансового проекту корінної реформи податків, ватажок буржуазії, — той, про якого говорять, що він в 1871 році залив кровю повстання робітничого люду, парижську комуну, — Т'єр, робить образливий натяк на моральність Прудона. Почувши се, Прудон зійшов на трибуну і, звертаючись до Т'єра, сказав: „Кажіть про фінанси, але не говоріть про моральність... Коли-ж станете продовжувати, я... запропоную вам такий двобій: тут, з цієї трибуни розповім все своє життя я... а потім нехай оповідає своє життя мій противник“. Очі всіх звернулися на Т'єра, але той сидів похмурий... і мовчав; Прудон, дивлячись з призириством на захистників релігії й казенної родини, покинув трибуну.

Прудон-анархіст в'їдливо нападає на представника влади — президента республіки Луї-Наполеона. „Хто ви такий, пане президенте“, — писав він в одній статті про нього, — „скажіть: мущина ви, жінка, гермафродит, звірь чи риба?“ За цей літературний „злочин“ він дістав три роки в'язниці. Коли він одбував в'язницю, Наполеон

Бонапарт 2-го декабря зробив свій державний переворот, повалив республіку й оголосив себе імператором. Навдивовижу Прудон тоді-ж, ще у в'язниці, пише брошюру, в якій визнає можливим оправдувати переворот. Республіканці не могли цього вибачити Прудону, а наполеоновський уряд в 1858 році за нову книжку Прудона знову засужує його на три роки до тюрми. На цей раз він втік до Бельгії, але в 1860 р. з рук того-ж уряду він прийняв амністію й повернув до Франції. В даному разі закид Прудонові в політичній нестійкості зменшується тим, що він, як і утопісти, (Овен, Сен-Сімон, Фур'є), відкидав значіння політичної боротьби й політичних форм влади. Сходячись з утопістами в допірозгаданому, він діаметрально розходився з ними в питанню, що-до становища жінки. Як відомо, утопісти стояли за емансипацію жінок. Прудон гадає, що ця емансипація довела-б лише до розпусти, бо тільки суворий обов'язок і ланцюги шлюбу можуть увести в межі й стримати стихійну силу кохання, заложену в жінці. Коли він говорив про родину, чи жінку, в ньому завжди чувся сільський *pater familias*, самодержець в родині, де жінка — підвладна робітниця й мати. Він стоїть за римську родину, з нерозлучним шлюбом, за побрання холодне як льод, за перемогу над коханням. У нього, чим менше кохання між чоловіком-робітником, а жінкою-кухаркою, тим краще. Як нижчій істоті, жінці не потрібна освіта. Він сам був одружений з простою робітницею, і був з своєї подруги задоволений; мав дочок, але про їх освіту цілковито не дбав. До освічених жінок ставився з одвертою огидою; казав, що вже краще бути куртізанкою... От те, головне, з життя Прудона чим варто попередити розгляд його літературної спадщини.

Писав він багато, особливо в останні 15 років життя, коли цілком одійшов од політики; загалом його творів єсть до 30 томів. З них, опріч двох, раніш вже згаданих, для економистів вартій уваги — трактат „*De la justice dans la révolution et l'Eglise*“. (Про справедливість в революції та церкві), 4 томи, що вийшов вже в 1858 р., тоб-то за сім літ до смерти автора. Хоч улюбленим гаслом його було — „*destruam et aedificabo*“, — але загалом сила Прудона не в позитивних конструкціях, а в критиці існуючого. В цій негачії... старого суспільного ладу страшна демонічна сила Прудона. Його читання, по словам Герцева, (там же, 49) дає не результат, а засоби, одточує зброю. Прудон переважно діалектик, при чому в одріжненні од Марксової, мертвої, його діалектика — жива; він — контроверзіст суспільних питань. Лише раз в життю спробував Прудон дати позитивну концепцію, спробував на практиці розв'язувати суспільні проблеми. Ворог утопій, він примушений був революційними обставинами 1848-го року дати ще й свою утопію „Народнього Банку“, але до розгляду його основних поглядів підійдемо по черзі.

В своїй найпершій праці: „Що таке власність?“ Прудон оперує ідеями, вже знаними. Досить сказати, що німецький філософ Фіхте в своїй праці „Замкнена торговельна держава“ 1800 р.) сказав про власність, а почасти й про державу, багато з того¹⁾ — що ми зараз почуємо від Прудона. Прудонова-ж критика звернула на себе загальну увагу винятково блискучою формою. Він розбирає аргументи про власність індивідуалістичної школи, по черзі розбиваючи існуючі теорії про її виправдання.

Одна з них обгрунтовує власність на натуральному праві. Вона міститься в декларації прав, що проголосила природними й не відійманими правами людини: право на волю рівність, власність і безпечність. З цих прав, право власности, говорить Прудон, не абсолютне, як інші, а якесь чудне право, яке порушується на кожному кроці. Прикладом тому — хоч-би побирання податків, неоднакових з багатих і бідних. Відносно посідання розрізняють момент власности — право владувати (владствовати) і володіти — право користуватися.²⁾ Коли-ж властність абсолютна для всіх, це означає, що власність належить тільки цілому суспільству, тоб-то не існує, а що кождий може тільки володіти. Друга теорія обгрунтовує право власности на захопленню (occupatio); захопне право впливає з реального, фактичного опанування річчю. Але як-що право на життя однакове для всіх, то так само однакове право і на захоплення. Отже право власности не натуральне право, а придбане, значить, в ньому нема нічого абсолютного і, як випадковість, захоплення не може дати праву власности тої непорушности, якої не має воно само. При певних змінах в рухові населення можуть одбутися й нові захоплення. Таким чином, з захоплення може повстати лише володарство, а не право власности. Третя теорія боронить власність, виходячи „з потреб людини, з вселюдського погодження й признання“, кажучи, що власність — потреба нашої людської природи, яка хоч і доводить иноді до неприємних наслідків, але ці наслідки — неминуче зло, яке нічого не говорить проти самого принципу. Але, заперечує Прудон, людина не буває власником навіть своїх здібностей, які природа дала їй, щоби вона могла жити, пізнавати й любити; навіть над своїми здібностями вона не панує цілковито та єсть

¹⁾ По Фіхте, власність не єсть виключне право розпорядження річчю, а лише право користування нею для певної означеної діяльності. Не визнає він права власности на землю, а лише право користування... , що базується на договорі. Хто нічого не має, той не може вважатися признавшим власність других. Хто не володіє нічим, той не зобовязаний визнавати права інших. За ним лишається право робити все, що знайде потрібним... Фіхте також гадає, що всякий уряд по своїй природі, має тенденцію робити себе непотрібним.

²⁾ Це ілюструється у Прудона таким прикладом: „чоловік — власник, полюбовник — володар жінки“.

у відношенню до них тільки узуфруктуарієм. Хай же людина користується витворами природи, але нехай відмовиться від претензії бути власником . . . Індівіди вмірають, але сукупність залишається, і закон вічного цілого не може залежати від його тимчасової частини . . . Бо кожного разу, коли з'являється на світ нова істота, обдарована волею, старі мусять потіснитися.

Вселюдське погодження на існування власности, коли-б навіть такий договір був і як-би під ним стояли підписи цілого роду людського, було-б незаконним, бо людина не може відмовитися від праці так само, як і од волі. Признання-ж, наприклад, права поземельної власности єсть одмовлення від засобів праці, одмовлення від натурального права й людської гідности. А вселюдське признание права власности може здійснитися тільки признанням його для всіх рівности, з рівности-ж не можна виправдати нерівности існуючих умов власности. По четвертій теорії говориться, що „закон створив право власности“. Дійсно, в минулому було доцільним встановити між володарями постійні розмеження в інтересах рівности, необхідної для суспільної безпечности й для того, щоби кожний міг користуватися овочами своєї праці. Але в стародавні часи основники панування власности не передбачали, що право, яке їм здавалося урівнюючим, бо воно було загальним, потягне за собою право відчужувати, продавати, дарувати, збувати й придбавати, що воно тягне за собою знищення рівности, ради якої його встановили. Посилаються на давність, але час — рівний для всіх і не може створити нічого. Суспільний лад і безпечність вимагали тільки гарантій володіння; на віщо-ж закон створив власність? Інститут власности, витвір некультурного розуму, розумом-же більш розвиненим може бути скасований. По п'ятій теорії кажуть нарешті, що „власність створена працею“. Але людина, заперечує Прудон, не витворює матерії; зокрема-ж землю труд не створив. Виробництво по необхідності колективне; не можна обґрунтовувати власности на знаряддя праці. Земля, як і надбаний капітал, будучи власністю суспільною, не може бути об'єктом приватної власности. Власність — донька праці, іронізує Прудон, але що-ж тоді право на приріст, на спадщину, на дарування, як не право робитися власником шляхом прямої окупації? З нерівности здібностей і повстаючої від того більшої продукційности, на думку Прудона, так само не можна вивести правомірности власности. Функції окремих людей в суспільстві не схожі одна на одну, і тому існують різні здібності . . . Те, що нині звуть нерівенством здібностей, за більше щасливих умов буде називатись різноманітністю здібностей . . .

Подібно тому, як витвір кожного знаряддя продукції єсть наслідок колективної сили, так само і талант і наука в людині — наслідок загальної інтелігентности й загального знання, повільно

надбаного . . . Які-б, значить, не були здібності людини, раз вони створені, вони їй більше не належать, бо вона сама — витвір суспільства . . . Звідси випливає вимога Прудона про єдинство й рівність винагороди.¹⁾

В своїй критиці Прудон виходить з найвищого для людей закону — справедливості, про яку ми знаємо з славнозвісного речення: „Роби ближньому свому те, що собі бажаєш; не роби другому того, чого собі не хочеш.“ Розглядаючи з цього погляду різні юридичні обґрунтування інституту власності, на його думку, не можна не прийти до розуміння рівності, бо справедливість і рівність завжди виходять ідентичними, рівність-же — неґація власності. Він поборював правне виправдання власності, але існує ще більше річеве обґрунтування цього інституту, а власне, з погляду суспільної корисності. На нього Прудон не звернув уваги. Тим часом раніш його Сен-Сімоністи піддали критиці інститут власності вже й у відношенню до суспільної корисності: з погляду його пожиточності, продукційності і правності разом. Щоб поборювати власність нині, необхідно довести, що скасуванням цього інституту людскість нічого не втратить. Все-ж, хоч Прудонова критика власності й однобока, хоч її сила завдячує тільки слабості аргументів противників, але трактат про власність Прудона має, по признанню Адольфа Вагнера, те епохальне значіння в економіці, що ним, може, мимо волі автора, нанесено рішучий удар всім спробам обґрунтувати власність на яких-будь загальних прінципах. Сам Вагнер переглядає цілий шерег юридичних теорій власності. Легальна, найбільше сильніша з наукового боку, теорія будує власність на існуванні закону, але хіба закон не може бути у всякий момент змінений? Теорії-ж, будуючій приватну власність на природі людини, чи на мовчазній або виразно виявленій згоді всіх членів суспільства, противники індивідуалізму протиставляють вимогу загальної власності, мотивуючи тим самим і необхідність забезпечити всім і кожному рівні права на життя й щастя. Теорія договорна ґрунтується на ніколи не існувавших фактично умовах, на фікції. Трудова теорія власності проголошує право індивіда на повний продукт своєї праці, але-ж вона насамперед неприложна до землі, бо земля зовсім не єсть продуктом праці . . . „В приватній власності“, — пише після свого аналізу різних теорій Вагнер, — „ми маємо діло не з природно-необхідною, з природи людини випливаючою категорією, не з чисто-економічною категорією, про яку можна було-б сказати, що без неї неможливим було-б існування господарства, а тільки з історичною категорією . . . Приватна власність на землю й капітал, як явища, випливаючі з економічної доцільності, не можуть роз-

¹⁾ Порівняти з „Історією полит. економії“ Миклашевського, стор. 386—391.

глядатися, як вічні установи права й народного господарства... Звідси випливає постулат: не припинення в розвиткові, але дальше доцільне трансформування цілого інституту власності в міру зміни потреб і наново признаних народньо-господарських функцій сучасного права.¹⁾ А ще один представник того самого соціально-етичного напрямку в політичній економії, що і Вагнер, проф. Діль, визнаючи, що всі абстрактні теорії про власність нічого не варті, разом з тим зауважає: „Історія поземельної власності виказує, що по свому історичному походженню вона засновується не тільки на народньо-господарських і соціально-політичних міркуваннях доцільності, але „й на підлеглості та насильстві“.²⁾ Ми закінчимо переказ змісту першої праці Прудона слідуючою оцінкою її з боку Маркса: „Книга Прудона про власність“, — писав у 1843 р. Маркс, — „великий крок науки уперед, — крок, що зреформував політичну економію і в перше зробив можливим дійсно наукову будівлю політичної економії.“

Другою в хронологичному порядку передреволюційною працею Прудона була його „*Système des contradictions économiques ou philosophie de la misère*“, тоб-то „Система економічних протиріч чи філософія злиднів“ що в 2-х томах вийшла в 1846 році. Відомий Бруно Гільдебранд за неї зразу визнав Прудона найвидатнішим мислителем епохи. Маркс, що по особистій вдачі не терпів поруч з собою рівних йому, а лише поклонників і наслідувачів, в час виходу цієї праці вже назавжди розійшовся з Прудонам і в направленій проти свого вчорашнього друга праці „*Misère de la philosophie*“, тоб-то „Злидні філософії“ — перефразований заголовок Прудоновської праці — доводить повну наукову нікчемність Прудона. Туган-Барановський кваліфікує цей твір Маркса, як взірець пристрастної критики, а „Економічні протиріччя“ Прудона вважає за одну з тих наукових праць, що роблять в науці епоху; він висловлює справедливу гадку, що без „Економічних протиріч“ Прудона був-би не можливий і „Капітал“ Маркса, бо „Економічні протиріччя“ зробили кольосальний вплив на автора „Капітала“, що таким чином відкидав якості твору, якому він сам був дуже зобов'язаний.³⁾ А найновіший історик і критик соціалізму Ліфман вважає названу працю Прудона головним його твором, маючим для історії соціалізму кольосальне значіння.⁴⁾

Зазначивши, що задачею науки про суспільство єсть дослід процесу суспільного розвитку, Прудон в „Економічних проти-

¹⁾ Grundlegung der politischen Oekonomie, 3. Aufl., Teil II., стор. 230 і слід.

²⁾ Цітую по Миклашевському, стор. 403.

³⁾ Дивись його „Очерки изъ истории“... розділ про Прудона.

⁴⁾ Prof. R. Liefman: Geschichte und Kritik des Socialismus“, 1922 р., стор. 75.

річчях“ дає критику всіх сучасних економічних категорій, находячи, що в основі їх існують натуральні протиріччя. Всі форми нинішніх економічних відносин, з одного боку, сприяють розвитку, з другого-ж, гальмують його, що доводить він переглядом шерегу економічних інститутів, починаючи з підвалини всього будинку економічної науки, цінності . . . „Економісти“, — каже він, — „розрізняють два роди цінності — споживчу й мінову. В якому-ж відношенні стоять одна до одної ці дві різні форми цінності? Збільшення пропозиції краму збільшує загальну суму їх корисності, їх споживчої цінності, але, з другого боку, знижує їх риночну ціну, а сума їх корисності навпаки стає меншою. Виходить, що між міноюю й споживчою цінністю існує внутрішнє протиріччя. Чим менше мається в природі потрібних для нас предметів, тим вони дорожчі“.

Через це малий урожай часто більше вигідний для хлібороба, ніж урожай гарний. Багацтво виробника виходить рівносильним бідності споживача . . .“ Відкривши протиріччя в основних категоріях між споживчою й міноюю цінністю, він шукає їх примирення. Ми можемо уявити собі, каже він, світ багатства, як одну масу, яка хімічною силою звязана, до якої без перестанку додаються нові елементи, з'єднані між собою в різних відношеннях, але по певному закону. Цінність-це є те відношення (пропорція), по якому кожний з цих елементів творить частину цілого.“ Збагнути природу цінності — значить винайти закон пропорційності продуктів, цих складових частин суспільного багатства. Я презуюю силу, що звязує між собою елементи світу багатства в певному відношенні (пропорції) й творить з них єдину цілість. Цею силою єсть праця. „Праця та тільки праця, це та сила, що витворює всі елементи світу багатства й закономірно звязує його молекули в мінливе, але означене відношення (пропорцію); праця, що приводить в рух багатства, подібно до того, як дух робить матерію, мов живою. . . Велика кількість, різноманітність і пропорційність — от три умови багатства.“ Для пропорційності багатства необхідно знати працю, потрібну для виробництва кожного предмету, бо „кожний продукт репрезентує собою вложену в нього працю“. Так протиріччя між споживчою (тезіс), та міноюю (антітезіс) цінностями, антіномія, що випливає з самої природи річей, примиряється в синтезі, в цінності пропорційної праці, в трудовій цінності, „dans son tout“, у всьому її цілому, яку він називає конституйованою цінністю. На заперечення, що праця єсть такий самий крам, як і всі інші, Прудон пояснює, що труд має цінність, але не як крам, а як самостійне джерело цінності. Цінність праці, каже він, не більше, як фігуральний вислів, як фікція, подібно продукційності капіталу. Справді-ж праця продукує, а капітал — росцінюється . . . Корисність предметів обумовлює собою цінність,

праця означає відношення, ціна з певними відхиленнями передає це відношення.

З існуючого протиріччя споживчої й мінової цінностей, і тому, що будування цінності продуктів виключно на базі праці ще не існує, залежать всі негативні явища сучасного господарського ладу — розстрій крамового обороту, потрясення кредиту, промислові, грошові й торговельні кризи, нерівенство винагороди робітників, визиск одних членів суспільства другими, бідність більшості населення. Коли-б крами обмінювалися в пропорції з працею, то кожний діставав-би винагороду пропорційну своїм заслугам . . . Як-би обмін одбувався на основі трудової рівноцінності, то робітник, віддаючи свою працю капіталісту, був би діставав від нього всю створену працею цінність, і визиск праці капіталом повинен би був припинитися. „Коли продукт буде належати тому, хто його виробив, цінність конститується, тоб-то обернеться в трудову, і „праця кожної людини не буде мати іншої можливості, oprіч купівлі такої самої цінності, яка міститься в його продукті, і ця цінність буде пропорційна послугам всіх інших робітників.“ Всяке порушення справедливості підчас обміну означає, що робітник — принесений в жертву, що кров одної людини переведена до тіла другої. Що-ж перешкоджає тому, що конститування не встановлюється? власність — або що те саме, — відсутність волі. „Весь поступ суспільства міститься в боротьбі за конститування цінності, і політична економія не що інше, як історія цієї боротьби.

З протиріччя у вихідному пункті політичної економії беруть початок внутрішні протиріччя інших категорій народнього господарства, насамперед в розподілу праці. „Спеціалізація праці збільшує в величезних розмірах його продукційність і відчиняє людськості широкий шлях до нагромадження багатства й знання. Але, з другого боку, розподіл праці поневолює людину, робить його сліпим знаряддям в руках господаря, збільшує злидні й темноту нижчих класів народу й передає всі блага цивілізації невеличкій купці обранців. Нове протиріччя, що розв'язується другим членом економічної серії — машинами. Винаходом машин промисловий геній людини протестує проти роздроблення й спеціалізації праці. Дійсно, що таке машина? Це — з'єднання в одному цілому тих струментів, якими раніш працювало кілька робітників.¹⁾

В цьому змісті заведення машин, по своїх наслідках, прямо протилежне дії розподілу праці. Машина повинна зменшити людську працю, знизити ціну продуктів, зробити ціни продуктів

¹⁾ В добу розквіту капіталізму диференціяція знарядь праці не меншає, а поширюється, сягаючи й на машини. Вони починають заміщати окремі струменти, раніш осібних робітників. Невірна думка Прудона пояснюється тим, що він жив на межі поміж ранньою капіталістичною й епохою повного розквіту капіталізму.

приступними всім класам населення, давати імпульс до нових технічних винаходів та сприяти тріумфу людини над грубими силами природи. Машина — символ людської волі, атрибут нашої могутності. Але тим самим, що машини зменшують працю робітника, зменшується попит на робочі руки й без кавалка хліба машина викидає робітників з виробництва . . . Витіснення робітника — хронічне лихо, щось на кшталт холери. Як і розподіл праці — машини одночасно суть і джерелом багатства і фатальною причиною злиднів, виродження, з'явлення пролетаріату . . .

Спiniaючись на вільній конкуренції слідуєчій економічній категорії, Прудон помічає всім відомі вигоди її для населення, яке дістає дешевше потрібні йому крами й ліпшої якості. Воля так само потрібна для діяльності людини, як повітря, щоб дихати. Лише вільна людина може досягти великих наслідків, як в матеріальній, так і в духовій, області. Але не дивлячись на ці добрі наслідки конкуренції, економісти не одкидають того, що конкуренція доводить до своєї протилежності, до монополії. Правда, в монополії вони вбачають лише зловживання конкуренцією; по Прудону-ж монополія — не зловживання, а природний і неминучий принцип конкуренції. Конкуренція, убиваючи конкуренцію, породжує монополію, як свою негачію. Монополія — природний і необхідний наслідок волі, нагороди за перемогу в економічній боротьбі де подужує сильніший і стає монополістом. Чим сильніша конкуренція, тим неминучіша монополія. Монополія — ліпший стимул людської енергії, завдяки їй ростуть продукційні сили суспільства . . ., з другого-ж боку, монополія — могутня причина суспільного занепаду. *Latifundia perdidere Italiam*. Вона в корінню протилежна рівенству і через те ворожа всякому поступу; розвиває самі низькі інстинкти в людині й веде до рабства та злиднів.

Так по черзі перебираючи економічні категорії — податки, торговельний баянс, кредит, а потім власність і комунізм, — він знаходить в них внутрішні протиріччя, неминучі, доки існує протиріччя між споживчою й міновою цінностями, і доки не запанує трудова цінність: все в однаковий мірі йому здається можна і картати і хвалити.

Як перша Прудонова праця про власність, так і допіро переказана друга, більш глибока і дозріла праця про економічні протиріччя, має критичний характер у відношенню до капіталістичного ладу. Висловленими в них думками широко зкористаються прихильники так званого наукового соціалізму, якого предтечою по справедливості можна вважати Прудона. Справді, це видно вже на Марксові. Прудон завданням економічної науки вважав відкриття закону розвитку сучасного господарського ладу, і потім Маркс так само. Прудон говорив, що праця, будучи субстанцією

цінності, сама не може мати цінності. Маркс в 1847 р., в „Злиднях філософії“ висміював це твердження, щоб через двадцять років доводити той-же, раніш осміюваний тезис, що праця не може мати цінності.¹⁾ Нема чого дивуватись, коли потім ортодоксальні марксісти тезис Прудона вважають „основним відкриттям Маркса“.²⁾

В цінності Прудон вбачав закон пропорційності суспільного виробництва, що в ідеалі встановлюється працею; в трудовій цінності Прудона міститься ідея рівності й волі робітника; тому він справедливо називає свою теорію цінності революційною теорією майбутнього. Маркс закидав Прудонові наївність „уважати революційною теорією майбутнього те, що Рікардо науково обґрунтував, як теорію існуючого буржуазного суспільства“... і сам трудову теорію цінності визнає теорією існуючих капіталістичних відносин. Тут Маркс лишився оригінальним і зразу попадає в фактичну і теоретичну помилку. З фактичного боку невірно Марксове твердження, буцім-то Рікардо визнавав працю єдиним, а не головнішим в ряду інших, фактором цінності; з теоретичного-ж боку, доки в господарському ладу не існує пропорційності суспільного виробництва і доки на чолі виробництва стоїть капіталіст, доти не праця регулює пересічні ціни храму, а витрати продукції і, значить, переносити абсолютну трудову теорію цінності на капіталістичне суспільство, як те робить Маркс, неможливо. Як вже помітив читач, Прудон уживає гегелівський метод діалектичного розвитку. Він ставить певні положіння й намагається їх побороти, ставши на точку погляду противника. Потім часто сходить з цієї позиції і непомітно переходить на зовсім протилежну точку погляду, й побиває противника вже іншими аргументами, взятими з іншого обсягу філософічних гадок. Одного разу він розмірковує з погляду інтересів особи, другого — цілого суспільства. Все це дало привід Марксові дорікати Прудонові його нерозуміння методу Гегеля, яке виявляється в тому, що все, мовляв, має свою погану й негарну сторону. Але й тут критика Маркса несправедлива: Прудон не гірше когось іншого, в тому числі і Маркса, розумів, що й погані боки суспільних категорій, єсть натуральний наслідок розвитку, хоч і в відворотному напрямку, а нерозривно сполучені лихі й добрі боки кінець кінцем приводять до появи нових і вищих суспільних форм.

¹⁾ В томі I „Капітала“ (переклад під редакцією П. Б. Струве) стор. 42, оповіщається „грубою помилкою вульгарної економії, що поперед презюмує цінність товару-праці, щоб потім цією цінністю означати цінність інших товарів“.

²⁾ Каутський в своїй „Karl Marx' ökonomische Lehren“, 1894 р. стор. 183–184, пише: „Маркс вперше довів, що труд — не крам, і через те не має ніякої цінності, хоча труд — джерело й мірило всякої цінності“.

Ми бачили, що Прудон, як ніхто перед тим, глибоко і нещадно розкрив болячки капіталізму, б'ючи по самих основах його, приватній власності, конкуренції...

Він робив в даному разі те, що й соціялісти, то-ж чи не належав він до них, чи не був і сам соціялістом? В протилежність „утопістам“, що з них де-які, як наприклад Фур'є, навіть не мали вистарчаючого знання з науки про народне господарство, Прудон був занадто глибоким економістом, щоб припускати можливість негайного й цілковитого знищення таких господарських чинників, як розподіл праці, конкуренція, кредит, економ. воля та власність. Для нього справа йде не про знищення існуючих господарських сил, а про повернення їх до стану рівноваги, щоб одна урівноважувалась через другу. Він за те, щоб всі господарські інститути залишити, лише зробити їх нешкідливими, що досягається усуненням нетрудових зисків по праву власності, з чого-б вони і в якій формі не виступали; в формі ренти поземельної, домової, зиску на капітали, дисконтного, комісового, від привилеїв, монополій, сінекур, і т. д.

З другого боку, він не тільки знав концепції утопістів, але й бачив банкрутування їх в 1848 р. і знеславлення. Через те він рішуче одгороджується од соціялізму і комунізму, від Сен-Сімоністів до Блана і Бланкі включно. Соціялізм на його думку не в стані пособити народу, бо для його здійснення потрібна довга підготовка людности, нагромадження капіталу, планомірний оборот. Зневажливо ставиться до колишніх і сучасних соціялістів та їх концепцій. Маскарадом називав діяльність Сен-Сімоністів. В його час єдину посідаючу певний вплив систему Фур'є уважає „найбільшою містіфікацією епохи“. Луї Блан, на його гадку, був не бджолою, а трутнем революції 1848 року, затруївши робітників недоречними формулами. Його формули, формули революції 1848 р., не милі Прудонові. Асоціацію він не вважає силою господарчою, бо вона звязує волю працюючого. Організацію праці він так само відкидає і по тій-же причині, бо на його гадку „організувати працю“ — значить те-ж саме, що „вилупити очі волі“.1) І про майбутнє соціялізму у нього безнадійний погляд: „Соціялізм“, — каже він, — „єсть нічим, завжди був нічим й завжди буде нічим“.2)

Погляд, що склався на підставі знання лише соціялізму першої половини XIX віку у автора, що мимо своєї волі багато постарчає матеріалу для майбутніх, більш досконаlih, форм соціялізму, загалом званих науковим соціялізмом. До комунізму-ж, який вже Прудон виразно розрізняє від соціялізму, чого досі не лише у широкої публіки, але й у самих соціялістів не часто можна зустрінути, — ставиться він ще гірше, ніж до соціялізму. Кому-

1) Organisation du crédit et de l'échange, Oeuvres, т. VI. р. 91.

2) Contradictions, т. II, р. 285.

нізм, на його думку, приймає конечні цілі суспільного життя за початки. „Комунізм — це нерівність, але в змісті протилежному, ніж власність приватна“, — говорить він в „Mémoire de la propriété“; власність — це визиск слабшого через сильнішого, комунізм-же — то визиск сильнішого через слабшого. Власність — крадіж, також крадіжкою єсть і комунізм. Він — „релігія злиднів“. „Геть від мене, комуністи!“ — звертається він на їх адресу. — „Ваша присутність мені смердить, ваш вид мені огидний“. Так Прудон, для рівності відкинувши в сучасній її формі приватну власність, слідом за тим, во ім'я волі відкидає соціалізм і комунізм. В своїй оголошеній передвиборчій платформі до виборців в року 1848 він рекомендує себе прихильником волі сумління, преси, вільного гандлю, конкуренції, вільного розпорядження овочами своєї праці й свого промислу, вільности необмеженої, вільности скрізь і завжди, і висловлює під кінець твердження, що його платформа єсть, власне, система Кене, Тюрго, Сея і революції 1789—1793 року. Але це не означає, що Прудон був економістом-клясіком: Прудон був анархістом. Се лише означає, що анархізм XIX віку по історії свого походження мусить бути визнаний дитиною індивідуалістичної філософії кінця XVIII і початку XIX віку. З неї беруть свої підстави класики й анархісти, буржуазний та анархічний індивідуалізм, що не хоче дати особу людську на поталу звичайній більшості середніх людей, що виявляється в наближенню демократії за її основи — загального виборчого права. Однак, по-за всею негацією існуючого ладу і намріяного утопістами соціалізму й комунізму, які-ж були позитивні погляди анархіста Прудона? ¹⁾

Уважаючи християнство значним явищем світової історії, однак, в релігію Прудон не вірить. На його думку найвищим законом для нас єсть справедливість, під якою треба розуміти „безпосереднє відчувану пошану людської гідности, що нами взаємно охороняється, де-б і в кого їй не загрожувала небезпека і чого-б нам не була варта її оборона.“ При чому „не те я поважаю в ближньому“ — каже він — „чим наділила його природа або чим прикрасило його щастя: не його волів, не його ослів, не його рабу... Й не те добро, якого я чекаю від нього у відплату, але його людську властивість. Справедливість — це сама висока з усіх сил нашої душі, завдяки якій ми стаємо соціальними істотами; одночасно вона й ідея, відношення, урівнення; як урівнення, вона безумовна,

¹⁾ Для доктрини Прудона про право і державу першорядне значіння мають слідуючі його праці: „De la justice dans la révolution et dans l'Eglise; nouveaux principes de philosophie pratique“, 1858. „L'idée générale de la révolution au XIX-e siècle“, 1851. „Du principe fédératif et de la nécessité de reconstituer le parti de la révolution“, 1863. „Confessions d'un révolutionnaire“, 1849.

незмінна й загально зрозуміла. Коли в суспільстві вище поставлений інший закон, хоч-би й релігійний, і якимсь членам суспільства дається перевага перед іншими хоч-би в малій мірі, то в наслідок порушення справедливості суспільство рано чи пізно, але неминуче, повинно загинути.

Во ім'я так зрозумілої справедливості Прудон відкидає не право, але майже всі, хоч-би й одногосно прийняті одиничні правові норми, зокрема державні закони, яких так багато, як багато інтересів у суспільстві. Держава градом сипле закони й укази. Політичний ґрунт, іронізує Прудон, скоро весь буде покритий папіровим покривом писаних законів, який геологи повинні будуть означити в історії землі папіровою формацією... Нині, кажуть, кодекс законів містить їх аж 50 тисяч; коли-б депутати парламенту виконували свої обов'язки, їх було-б майже вдвоє більше. Чи можливо в них кому-будь хоч-би й урядові розібратися? Та й що вони уявляють з себе? „Вони — павутинна тканина для сильних і правлячих, нерозривні ланцюги для бідняків і нижчих, рибальські сітки в руках урядів.“ „Я готовий“, каже Прудон, „увіходити в переговори, але я не хочу мати законів; ніяких законів не визнаю... і жадних наказів ніби-то потрібного начальства. Для того, щоб я був вільним... суспільство повинно бути збудоване на ідеї договору. Справедливість вимагає, щоб тільки одна правна норма мала силу, а власне та, по якій договори мусять виконуватися. В разі невиконання суспільство може примусити до того силою. Од людини залежить вступити в договір, чи не вступити. Хто не вступить, ніщо його не захищає... перший зустрічний може його забити і тому, хто забив, за те можна хіба тільки докоряти „непотрібну жорстокість проти дикого звіря“. Коли-ж ти присягнеш цьому договору, то належиш до суспільства вільних людей... що однаково з тобою зобов'язуються один перед одним вірністю, дружбою, поміччю та готовністю до послуг... В разі порушення з чийогось боку договору, слідує відповідальність, яка в залежності від провини, може привести до виключення, чи навіть до смертної кари.

Прудон визнає тільки єдину правну норму, по якій всі договори повинні бути виконані, і, значить, одне тільки правне відношення сторін, що уложили між собою договір; через це Прудон безумовно і назавжди відкидає нинішній тип держави, існуючої по силі особливих правних норм і на основі примусового правного відношення, не повставшого з договору всіх.¹⁾ На його думку

¹⁾ Цікаво, що Вільгельм Гумбольдт (1767—1835), один з талановитіших німецьких вчених, десять років пробувши пруським міністром, в своїй праці „Спроба означення меж діяльності держави“ (1792 р., а опублікованій в цілому в 1851 р.) висловлюється: вільна діяльність нації... забезпечує ті блага, жадоба яких примушує людину жити в суспільстві. Ця самодіяль-

сучасна держава збудована на: а) первісних вадах (perversité originelle) природи людської, б) нерівності маєтків, в) постійному антагонізмові й війні, фатальних злиднях; звідси повстає необхідність уряду та віри; поділ на касти, класи, їхня ієрархія, що уявляє з себе піраміду, на вершку якої, як божевство на вівтарі, або король на троні, росташувалася влада, що керує людьми. „Всяке панування над людьми — в монархічній, олігархічній чи демократичній формі — єсть завжди автократією, і в рівній мірі несправедливе й нерозумне. „Навіть автократична форма — не що інше, як конституційне надужиття... жадного наукового значіння вона не має і може розглядатися тільки як перехорова...“ Тому що кожда форма державности спирається на авторитет, Прудон нападає на нього. „Не встиг“ — каже він — „авторитет ще зявиться на землі, як увесь світ почав домагатись його. Авторитет, уряд, насильство, держава — всі ці слова означають по суті те саме: служити засобом, щоб кождий пригнічував та визискував свого ближнього. Авторитет був єдиною точкою, в яку був звернений погляд абсолютистів, доктрінерів, демагогів та соціалістів... „Всі партії, як тільки вони починають стреміти до влади, стають ріжними формами абсолютизму... Жадних партій, жадних авторитетів більше, безумовна воля людей і громадян — от все моє політичне і соціальне credo.“

Сучасній державі зі світською й церковною владою він протиставляє ідеальний суспільний лад, в якому будуть: а) безмірне удосконалення індивіда і людського роду, б) повага до праці, в) рівність маєткова, г) однаковість інтересів, д) припинення антагонізму, е) вселюдський добробут, ж) суверенітет розуму і з) абсолютна воля людини й громадянина. Нове співжиття людей, яке стає на місце держави, спирається на правну норму, що всі договори повинні бути виконані. Таке співжиття людське Прудон називає ан-архія, тоб-то безвладність як протилежність ієрархії. Ієрархія єсть умовою існування первобутніх людей, тоді як анархія — суспільство дозрілих. „В людських суспільствах“ — каже він — „одбувається безугавна еволюція від ієрархії до анархії.“ В другому місці в „Solution du problème social“ людське співжиття, що стає на місце держави, замість анархії називає він федерацією. В цьому новому суспільстві люде будуть об'єднуватись не якоюсь вищою владою, а єдино об'язуючою силою договору. Коли я на чомусь поєднаюсь з кимсь з моїх співгромадян, то „ясно, що для мене моя воля — закон; коли я виконую умовлений обов'язок, я сам для себе уряд. Як-би я міг з усіма уложити договір... як би всі... могли в однаковій мірі зобов'язати себе один перед одним, як би завдяки цим договорам склалися групи громадян, общин, ність — ціль, держава-ж — необхідний засіб для досягнення того і неминуче зло, бо воно завше зв'язане з обмеженням волі.

округи, провінції, що мали-б силу юридичної особи і з'єднались би між собою, то се було-б те саме, як би моя воля безконечно повторялася. Закон, що таким чином з'явився би... не був нічим іншим, як моїм законом, і як би цей лад звався урядом, то се був би мій уряд. Як тільки договір став би на місце закону, ми мали-б справжнє урядовання людей і громадян, справжнє народнє верховенство, республіку.“¹⁾

Так розвалюючи стару державу, Прудон кінець кінцем показує новий шлях до будування знов таки держави. І натуральна річ, що така анархія тільки здається вищою точкою безладдя й хаосу. Один громадянин Парижу XVII віку, як почув, що у Венеції нема короля, від здивовання мало не вмер од сміху. Подібного-ж роду, каже Прудон, і наші забобони про неможливість анархії.

Визнаючи лише одне правне відношення між сторонами, що добровільно уложили договір, і одкинувши існуючу державу, він цілковито й безумовно, без всяких обмежень, відкидає також і власність, що існує завдяки особливим правовим нормам і як невільне правне відношення зобов'язує всіх, навіть тих, що не зобов'язували себе договором. Ми вже зазначали, як Прудон розрізняє: власність, як виключне право розпорядження — яку відкидає — і володіння, як право користування, яке ним визнається і теж зветься власністю²⁾ — тільки новою. Точніш Прудон уважає злом нетрудові зиски від власности, за них він і ненавидить власність всіма фибрами своєї душі, а ненавидячи, веде до повільного її скасування, починаючи не з капіталів та земель, а з зисків. Капітал, як нам відомо, вмирає, коли не реалізується його репродукція (амортизація), капіталізм же убивається, коли не реалізується зиск. Останнє добре розуміє Прудон. Як Геркулес схопив дракона не за голову, а за хвіст, говорить він, так і до сучасного ладу треба підійти не з боку капіталу, а з боку зисків. Коли поволі знищувати його приналежності, зиски на капітал, поземельну ренту і т. п., то цим зводяться шкідливі боки права власности до нуля. Так Прудон сподівається вбити власність дрібним рушничним вогнем, замість того, щоби надати їй нової сили, організуючи варфоломїєвську ніч проти власників. „Другими словами, на знаряддя і засоби продукції, капітали й землі, може бути тільки володіння, розподілене в користування, в наділ кожного на основі договору. Випродукований же за допомогою тих знарядь і засобів продукції вироб відходить у власність виробника, — на чому стоїть сучасний нам соціалізм, але не комунізм, і в цьому розумінню Прудон говорить,³⁾ що власність ніколи не може зник-

¹⁾ „Qu'est ce que la propriété?“, стор. XIX—XX.

²⁾ Ця термінологія сбиває з пуття де-яких економістів і творить неясність дотичних викладів навіть у Туган-Барановського і Ш. Піста.

³⁾ В „Le droit du travail et le droit de propriété.“

нути, бо її підстава та зміст — людська особа. Як постійний стимул до роботи, як щось, без чого робота-б ослабіла і зникла-б, власність повинна жити в серці людини“. Договори мусять означити на основі справедливості розподілення багатства в користування і саме так, щоб кожний мав право на повний продукт від своєї праці. Не знаючи східньо-європейської общини, Прудон гадав, що її рішення ґрунтуються не на ухвалах по більшості голосів, а на договорі; і в одній з своїх пізніших праць — „Théorie de la propriété“ він каже, що правдиве розв'язання проблеми власності дане славянською расою, що створила общинну власність, за якої земля належить до цілої общини, а право користування окремими земельними участками — кожному окремому члену. „Поширити славянську форму володіння,“ — каже він, — „було-б для цивілізації великим кроком наперед. Ця форма більше підходить до життя, ніж абсолютне „dominium“ римлян, яке воскресло в нашому праві власності. Ніякий розумний економіст не може бажати більшого. За панування славянського права володіння працівник дістає належну винагороду, і овочі його праці цілком забезпечені...“

Для Прудона воля — це рівенство; всі люде мають рівні права; а рівенство — справедливість, на якій мусять опертися обопільні стосунки, взаємна пошана та взаємність послуг. У зрівноваженню послуг — правдива рівність. Віковичний принцип справедливості: „Не роби ближньому, що тобі не любо“, — в пристосованню до господарства, тлумачиться взаємністю послуг, або конкретніш: продукти праці мусять обмінюватися тільки на продукти праці. Так касуються нетрудові зиски, прямо противні взаємності послуг. Взаємність чи мутуалізм єсть той новий принцип, виходячи з якого, слід зреформувати існуючий господарський лад. Інші соціальні реформатори вбачали джерело нерівності і суспільної кривди в сфері продукції чи розподілу багатства; на обмін не звертали уваги. Для Прудона нерівність коріниться власне в обміні; справедливості в обміні — ось чого, на його думку, нам бракує. В дореволюційних працях про зреформування обміну йому можна було говорити в загальних виразах, на кшталт того, що теорія взаємності, чи теорія мутуалізму, то — виміна в натурі, синтез двох ідей: власності приватної та комунізму. („Contradictions“, ч. II, ст. 414). Скоро ж однак революція вибухла, а він уважав її більше господарською ніж політичною, — треба було відгукнутися на потреби моменту з практичним проектом, і він виступає з проектом заснування мінового банку, що усунувши гроші, постарчав би безплатний кредит; точніш, од побираючих кредит малось брати лише на покриття біжучих адміністративних видатків, а не відсотків, по позичках чи вексельових дисконтах. Обсяг діяльності банку — не стільки виробництво, а безгрошовий оборот уже спродукованих цінностей; засобом — добровільна згода між виробниками й спо-

живачами. В цілому-ж, міновий банк, як слушно зазначає Ш. Ріст (*ibidem*) — парадоксальне, але логічне закінчення початої ще з часів фізіократів і продовженої через Сміта реакції проти меркантилізму й проти грошей.

Ріжні форми капіталу, — нині дають їх власникам можливість діставати незароблену данину, нетрудові зиски, але всі ті форми виступають на ринку в постаті грошей. Отже як би вдалося скасувати нетрудовий зиск, що припадає на ту універсальну форму капіталу — на гроші, то через те, що виробник замість того, щоб арендувати, платячи нетрудовий зиск великому власникові капіталу чи землі, міг-би купити собі на власність потрібні для праці знаряддя й засоби продукції, данина та-б зникла і для всіх інших форм капіталу. Нетрудова власність звелася би до голого факту посідання, а працюючих діставав би повний продукт своєї праці. Позаяк же існуючих грошей здобути без відсотку неможливо, то чи не можна їх усунути зовсім? Беручи під розвагу лише одну з функцій грошей, функцію знаряддя обміну, і забуваючи про всі інші, що єсть теоретичною помилкою, Прудон гадає, що цю функцію полегчення обміну не гірше можуть виконати й папірові знаки нерозмінні на золото, або, як він називає їх, бони обміну. Але в який спосіб вони будуть пущені в обіг? Їх випустить міновий банк, що уявляє з себе склеп, базар краму і взірців виробів. Працьовники, ставши пайщиками банку, постарчатимуть йому продукти своєї праці. Їх оцінюють спеціальні таксатори по витратах продукції (у Оуена — по затраченій праці), а поставець дістає бон (квиток). Ці бони можна обміняти на що завгодно, бо клієнти банку обопільно зобов'язалися приймати їх за свої вироби, щоб набувати на них потрібні знаряддя праці. Зважаючи на те, що бони обігові завжди репрезентують собою крам (у Джона Ло папірові знаки репрезентували собою земельні добра!) і номінальна ціна бонів має повне покриття крамом, вони мають певне забезпечення, яким за випуску папірових грошей служить золото, так що бони можуть вільно ціркулювати в якості знаряддя купівлі—продажу, замінюючи собою як металеві, так і папірові гроші. В наслідок такої реформи в суспільстві залишаються тільки працюючі, що один з другим на основі коштів виробництва вимінюються своїми виробами, і по — друге, не буде потрібним уряд. Він потрібний там, де є гнобителі й пригноблені, і існує для того, щоб „загальний утиск поставити замість взаємної боротьби.“ З моменту-ж, відколи в обміні усталюється на підставі вільної умови справедливність, здійснюється загальна рівність. Система політична розплинеться, — тут виразний вплив Сея-Сімона ¹⁾ в системі господарській. Уряд-зайвий, настає анархія.

¹⁾ Про се є його власне признання в „L'idée général de la revolution“.

Щоби справдити свій проект, яким йому здавалося можна „повернути вісь цивілізації“, примусити світ, що волею Божою рухається з заходу на схід, „по волі людей рухатися зі сходу на захід“, — Прудон звертався за підтримкою до французських парламентарних послів, але марно: буржуазні послы, як і взагалі буржуазія, його попросту боялися, а соціялісти не могли байдуже чути імени Прудона.

В кінці 1848 року Прудон сам захожується над організацією надуманого ним „Народнього банку“,¹⁾ і 31-го січня 1849 р. банк здобуває нотаріальне оформлення під фірмою „П'єр Ж. Прудон і Компанія“ (артикул 5 статута), як командітне товариство, в якому відвічальним членом був Прудон, інші-ж учасники являлися акціонерами (арт. 3). В статуті банку, „приймаючи на увагу торговельні звичаї й закони“, зроблені були де-які відступлення від теоретичного плану „банку виміни“, насамперед в тому, що банк виміни мусів повстати без жадних капіталів, народний же банк „доки що“ і „в цілях найлегшого придбання учасників“ (арт. 9) мусів мати капітал (по арт. 10) в пять мільйонів франків, зібраний акціями по 5 фр. кожда і — се друге відступлення — з тимчасовим дисконтом в 2⁰/₀, що опісля мав бути зведений до 1/4⁰/₀.

Проект організації безгрошового суспільного обміну за неорганізованого суспільного виробництва — не здійснима річ. Бони обміну, в своїй ціркуляції обмежені тільки клієнтами банку, не зможуть конкурувати з дорогоцінними знаками обміну, які одночасно єсть і капіталом. Неминучим наслідком буде появлення лажу, що й стане тим самим відсотком, тільки в иншій постаті; тоб-то ціли усунення нетрудового зиску через бони не можна досягти. Народній банк мусів скінчитися так само невдало, як і инші спроби революції 1848 р., як „право на працю“, „на повний продукт праці“, „організація праці“, „асоціації“, і зайвий раз скомпромітувати реформаторів, коли-б не прийшло на виручку втручання уряду. За публіцистичні статті, скеровані проти Луї-Бонапарта, обраного президентом республіки, Прудон був засуджений на три роки вязниці. Вибуття з діла головного керовника і повстала політична реакція зліквідували спробу організації „безплатного кредиту“, але ідея не пропала задармо. Думка про усунення відсотка на позики з ціллю всеобхоплюючої суспільно-економічної реформи нездійснима. Відсоток залишиться існувати навіть за соціялістичного ладу. Инша річ — усунення підприємця, що живе спеціально з відсотку. Як споживча кооперація, зближаючи безпосередне виробника й споживача, усуває торговельного посеред-

¹⁾ Проект „мінового банку“, потім „народнього банку“, обговорювався Прудонем в ряді його праць; насамперед в „Solution du problème social“, „La Banque d' Echange“ та „La Banque du Peuple“, — не завжди однаково. Звідси його часто по різному і розуміли.

ника, так рівно союз трудових членів суспільства, де кожний позичає другому, де члени кредитують самі себе через посередництво свого-ж банку, може усунути посередника підприємця кредітового. Такі банки взаємного кооперативного кредіту, де ролю основного капіталу відіграє солідарна відповідальність учасників, і де відсоток порівнюючи невисокий, скоро після Прудона з'являються в житті. В „Народньому Банку“ ми маємо спробу здійснення дешевого кредіту (2%) і передвісника кредітової кооперації. „Таким чином“ — каже Тотоміянц, — „Прудон — попередник ідей кооперації.“

Окрім Прудона, були й інші автори, що протягом ХІХ. віку реформою обміну в тій чи іншій мірі хотіли зарадити суспільній нерівності, але вихідні гадки, плани здійснення й помилки їхні мають самі віддалені аналогії, а ніяк не ідентичний з Прудоновською концепцією характер. Так на „бонах праці“ окрім Оуена будують свої проекти ще англієць Брай, та німець Родбертус, і всі троє роблять ту помилку, що ціну краму виводять за сучасного ладу з самої тільки вложеної в них праці, якої помилки Прудон, як знаємо, не допустив. Не має нічого спільного проект народнього банку Прудона і з банком Мазеля, заснованим в 1829 р., що мав ціллю тільки зближення споживачів з витворцями в той спосіб, що сам на підставі обосторонньої оцінки закуплював крам, платячи бонами, нагадуючи таким чином комісійну по збуту краму контору. Рівно-ж инакше організований в 1838 р. в Марселі, потім перенесений до Парижу, банк Боннарда, існуючий досі. Клієнти цього банку не тільки не приносять йому своїх крамів в обмін за папірові бони, а навпаки сами дістають з банку якийсь позиточний крам, підписуючи зобов'язання постачити банкові, на його вимогу, якийсь вироб власний. Таким чином тут бони були власне векселями. Так само в недавно запропонованому плані Бельгійця Сольвея усунути гроші через систему чеків і розрахунків лише зовнішня схожість з ідеями Прудоновського обміну. Сольвей свій план „Comptabilisme Social“ суспільної бухгалтерії, будує на досвіді сучасних розрахункових палат „Clearing Houses“ і, не задаючись зовсім ціллю знести відсоток, ця система фактично уলেখчує продаж на готівку. Подібні спроби зреформування обміну — досить численні, спинятися на них ми не маємо своїм завданням.¹⁾

Такі — життя, думки й діла, по виразу Маркса, „дрібно-міщанина“ Прудона. В міру того, як шашель критики все більше підточує стрімку, по вигляду, ідейну будівлю Маркса, що було заступила собою на якийсь час постать Прудона, інтерес до неї,

¹⁾ Цікавих одсилаємо до праць Darimon'a (учня Прудона) „De la ré-
forme des banques“, Париж, 1856 р., та „Systèmes socialistes d'échange“,
Париж, 1907 р.

цієї, по виразу Миклашевського, „плутаної, але дивовижно-талановитої голови“, зростає. І чим ближче до наших часів, тим більше. Французьке робітництво в першому інтернаціоналі, закладеному в 1864 р., виразно одбивало на собі впливи Прудона; лише починаючи з Брюсельського конгресу 1869 р. першого інтернаціоналу взяв гору вплив Маркса. Нині, в особі, французького сіндікалізму бачимо, як знов частина робітництва Франції повернула у бік ідей Прудона.

